

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Žmogus su telegrama rankoje

2013-04-26

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Publicistika

AUTORIUS: Asta Petraitytė-Briedienė

DATA: 2013-04

Žmogus su telegrama rankoje

Asta Petraitytė-Briedienė

Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis ir jo telegramos, adresuotos Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone (JAV) vadovui Povilui Žadeikiui, rankraštis

Dažniausiai diplomatija lyginama su šachmatų žaidimu, o jo dalyviai įsivaizduojami lyg išprausti į privalomus protokolinius rėmus. Vieni čia jaučiasi lyg žuvis vandeny: derybos ir kompromisai, sutartys ir nesusitarimai (todėl ir yra toks apsaugantis diplomatinis imunitetas, kad net ir mandagiai pasakęs tiesą į akis ar būdamas prieš teritorijoje neprarastumei galvos). Kiti – svetimi, pavargę nuo ritualų ir titulų, nuplaunantys nuovargį tauresnio gėrimo stiklu susitikimuose ar privalomuose priėmimuose.

Ir lietuvių diplomatų būta visokių. Vieni jų iš prigimties buvo puikiausi „žaidėjai“ prie tarpvalstybinių derybų stalo, iškalbingi, įtikinantys, kiti – biuro, rašto žmonės. Ne paslaptis, kad 1918–1940 metais Užsienio reikalų ministerijoje dirbo ir pirmaisiais diplomatais tapo buvę inžinieriai, teisininkai, istorikai, rašytojai, poetai. Naujoji ministerijos darbuotojų karta buvo lyg „atžalynas“, vadinamieji karjeros diplomatai, žingsnis po žingsnio lipę profesiniais laipteliais.

Vienas jauniausių ano meto lietuvių diplomatų, naujosios kartos atstovų buvo Stasys Lozoraitis (1898–1983). Jo biografijoje įrašyta: patarėjas, laikinasis reikalų patarėjas, departamento direktorius, užsienio reikalų ministras, nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras, diplomatinės tarnybos šefas. Fotografijose: liekna figūra, glotni šukuosena, akinukai, cigaretė...

Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) šefo sąvoka Lietuvos diplomatijos istorijoje prasideda nuo paskutinio užsienio reikalų ministro J. Urbšio telegramos teksto dalies: „Jeigu čia mus ištiktų katastrofa, tai užsieniuose likusios mūsų diplomatijos šefu skaitykite Lozoraitį, pirmuoju pavaduotoju Klimą, antruoju Šaulį.“ Telegrama buvo

išsiųsta 1940 m. birželio 1-2 dienomis, iš Kauno į Berną, Londoną, Berlyną, Paryžių, Vašingtoną, Buenos Aires, Stokholmą, Rygą, Taliną, Maskvą. Beveik po dviejų savaičių sovietai okupavo Lietuvą. Dar po dviejų mėnesių jie užgrobė Lietuvos pasiuntinybę prie Kvirinalo, kur iki tol dirbo ir su šeima gyveno S. Lozoraitis. Jis persikėlė gyventi į Lietuvos pasiuntinybę prie Šv. Sosto. Po geros savaitės jam sukako 42 metai.

Iš vienos pusės: prarastas postas, pati atstovybė, sugriauta diplomato karjera, nėra, kur grįžti, nes kraštas užgrobtas. O ten – motina, sesuo... Sovietai grasina, reikalauja ir uždaro lietuvių atstovybes kituose kraštuose.

Iš kitos pusės: sovietams nepavyko sunaikinti visų Lietuvos atstovybių, konkrečiai – tuo metu buvusių ir iki šiol esamų Vašingtone, Vatikane, Londone. Todėl lietuvių diplomatai dėl atskirų valstybių sovietų okupacijos nepripažinimo politikos toliau tęsė savo darbą. Pačiam S. Lozoraičiui pavyko išsaugoti pasiuntinybės archyvus, dokumentus, visą kilnojamąjį turtą, jos pastatas nebuvo perduotas tiesiogiai sovietams, o italų pareigūnams. Tokių pat jo duotų instrukcijų laikėsi ir kiti diplomatinės tarnybos nariai: nieko neatiduoti sovietams. Taip pat persikėlimas į pasiuntinybę prie Šv. Sosto buvo galimybė pačiam LDT šefui neakivaizdžiai vadovauti ir kontroliuoti tokio svarbaus diplomatinio posto veiklą, ypač karo metais. Per ateinančius keturiasdešimt metų jis asmeniškai palaikė įvairaus lygio kontaktus su kai kuriomis užsienio šalių pasiuntinybėmis prie Šv. Sosto, naudojosi darbiniais ir privačiais ryšiais, kurie buvo užsimezgę dar prieš Antrąjį pasaulinį karą reziduojant Romoje. Priimamas paties popiežiaus ar jo sekretorių bei su pastaraisiais nuolat susirašinėdamas, S. Lozoraitis galėjo disponuoti pačia naujausia informacija, gauta iš bene patikimiausio šaltinio. Juk Vatikanas pripažino Lietuvos pasiuntinius, vadovaudamasis tarptautine nuostata, kad jokie karo meto pakitimai nepripažįstami.

S. Lozoraitis, likdamas tik su viena telegrama rankose, turėjo susitvarkyti ir su vyraujančia sumaištimi LDT narių tarpe.

Iš vienos pusės – informacijos stoka, kuo ypač skundėsi diplomatai, dirbę anapus Atlanto, juk vyksta karas. Nepamiršta ir 1926 metų perversmo patirtis (cituojant diplomatijos senbuvį Bronių Kazį Balutį, kuris po Antano Smetonos atėjimo į valdžią tarstelėjo: „Perversmas perversmu, o tvarka turi būti“) ir neatviras džiaugsmas, kad baigėsi autoritarinis smetoniškas režimas. Tuo metu pasitraukusiųjų iš Lietuvos buvo daug mažiau nei 1944-aisiais, kai vieną okupantą keitė kitas, jau kartą pažinta ir išgyventa reokupacija.

Iš kitos pusės: pačiam S. Lozoraičiui sovietų grobuoniška politika nebuvo staigmena, nes apie tai jis buvo kalbėjęs dar 1939 metų rudenį, kai susitikęs su kolegomis B. K. Balučiu ir Petru Klimu Paryžiuje parengė memorandumą, t. y. veiksmų planą, po galimos sovietų agresijos. Deja, dokumentas anuomet nesulaukė dėmesio. Antra, S. Lozoraitis neneigė smetoniško režimo, nes aiškiai suvokė, jog bet kokia režimo kritika galėjo tapti tvirtu ginklu sovietų rankose pateisinant ir įteisinant Lietuvos okupaciją kaip geresnę svetimą santvarką už savą smetonišką. Dar daugiau: į pirmą vietą kaltininku statydamas užsienio agresorių, jis ypač ryškia linija atskyrė nepriklausomą Lietuvą nuo okupuotos Lietuvos ir nesirinko „raganų medžioklės“ taktikos. Juk ne paslaptis, kad pačiais pirmaisiais okupacijos metais prasidėjo atviri kaltinimai valdžioje buvusiam tautininkų režimui ir ypač prezidentui A. Smetonai privedus Lietuvą prie katastrofos. Praėjus pusei metų po tragiškų įvykių, S. Lozoraitis rašė, kad bet koks savos valdžios nulinčiavimas už nepriklausomybės praradimą nepriartins prie laisvos Lietuvos, reikia garsiai kalbėti ir skelbti laisvajam pasauliui apie sovietų veiksmus, politiką, pačią okupaciją. Jo nuomone, nepriklausomybės praradimo

priežastimi buvo ne sava santvarka, o tik svetima invazija. Viename pirmųjų savo pranešimų kolegoms (1940 m. liepos 5 d. pro memoria) S. Lozoraitis LDT nariams rašė apie okupuotą Lietuvą, apie svetimųjų diktuojamą tvarką ir todėl negalėjamą laisvai reikšti savo valios. Jis pabrėžė, kad valdžios priešaky esantis Justas Paleckis ir dauguma naujųjų vyriausybės narių bei komunistų partija jokiomis kitomis aplinkybėmis nebūtų patekę į valdžią, tik padedant okupantui. S. Lozoraitis primygtinai nurodė, kad esant tokioms aplinkybėms, užsienyje likę Lietuvos diplomatai negali „pripažinti svetimos valstybės jėga padiktuotos valdžios legalia Lietuvos vyriausybe“. Taip diplomatai „liko Nepriklausomoje Lietuvoje“, ištikimi ne autoritariniams režimams, partijoms, ideologijoms, o tautai ir valstybei, duotai priesaikai. Lietuvos diplomatinė tarnyba ir pats S. Lozoraitis vadovavosi iki 1940 metų birželio 15 d. galiojusia Užsienio reikalų ministerijos tvarka, jos veiklos modeliu, veikė tik pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją ir įstatymus. Sunki 1940 metų vasara, jos įvykių chronologija iki šiol lieka atvira lietuvių istorijos žaizda, kelianti daug klausimų, taip pat ir diplomatams.

Nes iš vienos pusės: nors pirmaisiais okupacijos mėnesiais sovietai tiesiog imitavo nepriklausomos valstybės institucijų veiklą (pavyzdžiui, Užsienio reikalų ministerijos darbuotojai su ministru Juozu Urbšiu priešaky buvo paprasčiausiai atleisti iš darbo, o suimti ir išvežti į tremtį tik po gero mėnesio), vis dėlto gal dar birželio vidury lietuvių diplomatams reikėjo kelti tarptautinį triukšmą, atvirai ignoruoti naująją, paleckinę vyriausybę, o ne reikšti protestus jau įtraukus Lietuvą į Sovietų Sąjungos sudėtį, t. y. artėjant surežisuotiems Liaudies Seimo rinkimams ir Lietuvos „savanoriškam“ įstojimui į Sovietų Sąjungos sudėtį. Reikia pabrėžti, kad LDT šefo nurodymu 1940 m. liepos 21-23 ir rugpjūčio 3-4 dienomis protesto notas pareiškė visi užsieny likę Lietuvos pasiuntiniai.

Bet iš kitos pusės, arba cituojant S. Lozoraitį: „Mūsų pasiuntinių protestai 1940 metais nebuvo pavėlinti, bet sąmoningai padaryti tam tikru momentu ir ne dėl dezorientacijos, o sąmoningu apskaičiavimu. Reikia atminti, jog Lietuvos įvykių eigoje – nuo Prezidento išvažiavimo į užsienį, ligi vadinamojo „liaudies seimo“ sudarymo ir jo „nutarimo“, nė viena svetima vyriausybė ne tik neatšaukė savo atstovybės Lietuvoje, bet dargi nepašaukė pas save laikinai savo atstovo, kaip tai daroma demonstracijos laikais. Taigi, diplomatiniai santykiai su Kauno valdžia buvo pilnai palaikomi. Šitokiomis aplinkybėmis, jeigu Lietuvos atstovai būtų protestavę Kaune anksčiau, negu jie tai faktinai padarė, jie būtų Kauno atšaukti ir atšaukimas būtų buvęs atatinkamos priimamos akredituotos vyriausybės akceptuotas. To pasėkoje kulminaciniu sovietų smurto – aneksijos – momentu, atstovai būtų buvę priimamos vyriausybės atžvilgiu jau privatūs žmonės, o diplomatinė tarnyba būtų dezorganizuota jau prieš 35 metus. Ergo, reikėjo laukti paskutinio akto, vyriausio smurto, ir tada protestuoti. Tokiu būdu buvo taip pabrėžtas, iškeltas sovietų agresijos brutališkumas. Ar tokia mūsų taktika, „pavėlavimas“, pakenkė mūsų valstybės interesams? Manau, kad nepakenkė, o, priešingai, ši taktika buvo naudinga.“

Kitaip tariant, LDT šefas tiksliai apskaičiavo diplomatinės tarnybos veiksmus, kad jau tada ji būtų apsaugota nuo sunaikinimo, išlaikytas jos tarptautinis pripažinimas. Jei lietuvių diplomatai savo ypatingo išskirtinumo dar vykstant Antrajam pasauliniam karui nepajuto, tai netrukus po to jie suprato visą savo padėties tragizmą: laisvasis pasaulis juos pripažįsta, bet tik juos, esančius konkrečiuose postuose dar iki 1940 m. birželio 15 d. Vadinasi, ir laisvasis pasaulis brėžė tą pačią liniją: „prieš“ ir „po“ okupacijos. Tai buvo personalijas lemiantis veiksnys per visą LDT veiklos istoriją. Ir

nors daugiausia diplomatinių postų buvo prarasta karo metais, tačiau tokių pat skaudžių praradimų būta ir taikos metais (pavyzdžiui, Argentinoje ar Brazilijoje, Kolumbijoje, Šveicarijoje). Atskiro diplomatinio posto egzistavimas priklausė nuo konkrečios valstybės santykių, pirmiausia, ekonominių, su sovietais ir nuo diplomatui atseikėto gyvenimo kelio, jiems liekant tarnyboje iki gyvos galvos. Ši „taktika“ buvo padiktuota, pirmiausia, svetimųjų, tai yra diplomatų dar pripažįstančių valstybių. Kaip išsitarė S. Lozoraitis: „Vis dažniau pagalvoju, kuris iš mano kompanijos bus paskutinis priešpaskutiniam palaidoti.“ Tiesa, vėliau JAV administracija sutiko, „kad Baltų diplomatais gali būti skiriami ir asmenys, kurie 1940 metais nebuvo diplomatinėje tarnyboje“. Bet tai buvo jau 1980 metai... O per visus daugiau kaip penkiasdešimt savo veiklos metų visa Lietuvos diplomatinė tarnyba niekada nebuvo susitikusi. Neafišuojamus jos vidaus santykius S. Lozoraitis reguliavo ar tvarkė žodine forma. Po sovietinės okupacijos patirto šoko politinė lietuvių išėivijos dalis pradėjo svarstyti ir kurti laikinosios vyriausybės sudarymo planus.

Iš vienos pusės: apie lietuvių egzilinės vyriausybės užuomazgas kalbėta ir minėtame 1939 metų rudenį parengtame memorandume, taip pat ši idėja svarstyta pirmame kelių lietuvių diplomatų susitikime Romoje dar 1940 metų rugsėjį. Tai buvo standartinis požiūris, nes tikėtasi pasikartojančio 1917–1918 metų scenarijaus, karo pabaigos ir visiems teisingos Taikos konferencijos. Juk anuomet net buvo sunkiau: reikėjo valstybės pripažinimo, o dabar tik – sugražinimo į politinį pasaulio žemėlapi.

Iš kitos pusės: jau 1940-ųjų rudens pasitarimuose S. Lozoraitis teigė, kad kalbėti apie vyriausybės sudarymą dar per anksti, kol nėra susiformavę aiškūs sovietų santykiai su kitomis valstybėmis. Kitaip tariant, kiekvienas turėjo savo priešą ir savo sąjungininkus. Lietuviai turėjo mažiausiai du priešus: sovietus ir nacių. Svarbu tai, kad ši, dar pirmaisiais pookupaciniais mėnesiais suformuota nuostata dėl egzilinės vyriausybės sudarymo, jos veikimo galimybių ir pripažinimo – neatsisakant pačios idėjos – nepakito per visus kitus penkis okupacijos dešimtmečius. Tad buvo sukurtas Lietuvių Tautinis komitetas (jis turėjo veikti kaip politinis organas, kuriam nereikalingas valstybinės institucijos statusas ir oficialus užsienio valstybių pripažinimas.) Tačiau jis jokios viešos veiklos taip ir neišvystė. Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas aiškiai suprato visą padėties tragiškumą. Pirmiausia, tarptautinės aplinkybės skyrėsi nuo Pirmojo pasaulinio karo kaip diena ir naktis. Anuomet galima buvo laisvai judėti, kirsti valstybines sienas, susitikti, įsteigti biurą, viešai veikti, susilaukti atvirų simpatijų ir konkrečios paramos. Antrojo pasaulinio karo metais ir po jo ne reikėjo, o buvo privaloma veikti tik ne viešai, tik atsargiai, apsiriboti pokalbiais prie keturių akių, neprotoliniais susitikimais, tyliomis užuominomis, perspėjimais. Antra, bet kokiai vyriausybei juridiškai egzistuoti yra būtinas tarptautinis pripažinimas. Štai kodėl ir į 1941-ųjų Laikinąją vyriausybę S. Lozoraitis žiūrėjo atsargiai, nes ji, nors ir sava, neturėjo tarptautinio pripažinimo, neturėjo visiškos kontrolės, nebuvo visiškai savarankiška. S. Lozoraitis buvo tik už visišką tautos ir valstybės nepriklausomybę. O žvelgiant į priekį: net po 1990 metų kovo 11-osios akto paskelbimo, valstybės nepriklausomybės atstatymo Lietuvos diplomatinė tarnyba neskubėjo baigti savo misijos ir Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijai perduoti išsaugotus simbolinius įgaliojimus. Ji tai padarė 1991 metų rugsėjo 6 d., kai laisvą Lietuvą visuotinai pradėjo pripažinti tarptautinės bendruomenės nariai.

Reikia pasakyti, kad egzilinės vyriausybės idėja visad buvo gyva politinėje lietuvių išėivijoje, kuri pasitelkdavo įvairiausias partines skaičiuotes naujiems dariniams, o siekdama perbraukti smetoninį režimą rėmėsi 1922 metų, o ne paskutine, t. y. 1938

metų, Lietuvos Respublikos Konstitucija.

Iš vienos pusės: po autoritarinio režimo ir sąstingio, nors ir išėivijoje, lietuviai grįžo prie parlamentarizmo, demokratijos.

Iš kitos: LDT šefas suprato, kad tokie partiniai skaičiavimai ir paskutinės, t. y. 1938 metų Konstitucijos „apėjimas“, eliminuoja visus įvykius po 1926 metų. O tai – pasikartosime – gali virsti ginklu sovietų rankose ir antra – juridiskai patiems paneigti pačią diplomatinę tarnybą, kurios nariai buvo paskirti į diplomatinis postus po 1926 metų, t. y. galiojant smetoninėms konstitucijoms, galiojant Užsienio reikalų ministerijos nuostatoms. Pasak S. Lozoraičio, Konstitucijos negalima naikinti, keisti, atšaukti ar leisti naują užsienyje, kai kraštas yra okupuotas. Tokie dalykai turi būti vykdomi tik laisvame krašte, o kritikuotina 1938 metų LR Konstitucija nėra kliūtis rūpintis Lietuva ir jos išlaisvinimu. Pasak diplomatijos šefo, nauja Konstitucija bus reikalinga tik tada, kai kraštas bus išvaduetas iš sovietų okupacijos ir ji bus pačios tautos nustatyta. Žvelgiant į priekį – dar 1949 metais S. Lozoraičio sudėliota Nepriklausomybės atstatymo juridine raide pagrįstą schema buvo įgyvendinta 1990 m. kovo 11-ąją: paskelbiamas Nepriklausomybės atstatymo aktas ir priimtas įstatymas dėl 1938 metų Konstitucijos galiojimo atstatymo. Taip buvo išlaikytas valstybingumo tęstinumas. Kitas svarbus momentas – tarptautinis pripažinimas. S. Lozoraitis aiškiai įvertino Laikinosios vyriausybės patirtį, kai dauguma jos priimtų nutarimų liko popieriuje. Tad tam, kad ir Kovo 11-osios aktas neliktų tik archyvinu popieriumi, reikėjo ne tik paskelbimo sau, Lietuvoje, bet ir tarptautinio pripažinimo. Taigi to paties dėmens, kuris reikalingas ir egzilinei vyriausybei. Kita svarbi S. Lozoraičio politinio mąstymo kryptis buvo jo laikymasis krašto primato principo. S. Lozoraitis teigė, kad kraštas ateity, būdamas laisvas, tvarkysis pats. Tai jo teisė. Tad diplomatas vertino ir pritarė ryšiams su kraštu. Taip, greta kovos prieš sovietus, S. Lozoraitis rinkosi dar vieną kovą, kuri buvo gal net svarbesnė už pirmąją. Tai kova už visą savo tautą, jos gyvybingumą, kuri reikėjo palaikyti, saugoti. Todėl diplomatas buvo „prieš“ ginkluotą kovą krašte, manydamas, kad rinkdamasi pasyvios rezistencijos formą tauta išsaugos save, savo gyvastį. Dar nacių okupacijos Lietuvoje metais S. Lozoraitis svarstė, kas bus su kraštu, jei vėl sugrįš sovietai. Bijodamas ir sakydamas, kad tuomet „neliks akmenis ant akmenis“, diplomatas kreipėsi į Vakarų sąjungininkus, prašė pagalbos ir užtarimo. Jo paties kovos ginklu buvo atviras žodis, sovietinės propagandos paneigimas, klaidingų faktų apie Lietuvą neigimas. Savo kalbose, ypač sakytose Vasario 16-osios proga, S. Lozoraitis pabrėždavo sovietų okupacijos brutalumą, kuri prilygindavo hitleriniam režimui, aukštino lietuvių tautos gyvybingumą, kovingumą, istoriją, kultūrą. Diplomatas stebėdavosi ir atvirai džiaugdavosi, kad sovietinis režimas nesugeba užgesinti lietuvių laisvės troškimo, kad jaunimas, kuris nėra gyvenęs Nepriklausomoje Lietuvoje, turi tą patį siekį.

Lietuvos diplomatinės tarnybos šefui S. Lozoraičiui ir visai diplomatinei tarnybai beliko pasitikėti Vakarų demokratių šalių, pirmiausia JAV, vykdoma Baltijos valstybių okupacijos nepripažinimo politika ir laikytis atsargumo ir stebėjimo taktikos, veikti kitais principais, daugiau orientuotis ne į viešą veiklą ir savo tikslų skelbimą, o į sunkiai matomą diplomatinę darbą, neretai apribotą iki asmeninių kontaktų, kai buvo remiamasi žodiniiais svertimųjų perspėjimais, rekomendacijomis ar pastabomis bei diplomatinėmis užuominomis. Pats S. Lozoraitis lankydavosi vienos ar kitos šalies Užsienio reikalų ministerijose, kalbėdavosi su vadinamaisiais Rytų Europos ar okupuotų Pabaltijo šalių departamentų vadovais. Jis palaikė ryšius su Romoje rezidavusiu užsienio diplomatinio korpusu, atskiromis kitose šalyse įsikūrusiose

užsienio ambasadomis ar dar iš prieškario laikų pažįstamais užsienio diplomatais. Šiandien Lietuvos diplomatinė tarnyba, jos istorija ir pati diplomatinė praktika pripažįstamos išskirtinėmis bei unikaliomis. Diplomatu tikslas – likti pripažintiems, išsilaikyti ir nebūti paaukotiems pasaulio galingųjų „šachmatiniuose“ sprendimuose ant tarptautinės politikos aukuro – buvo pasiektas. Jie buvo gyva ir vienintelė jungtis su nepriklausoma Lietuva, jos valstybingumo įrodymas, laisvos Lietuvos simbolis. Diplomatinės tarnybos priešaky daugiau kaip keturiasdešimt metų buvo S. Lozoraitis, žmogus su telegrama rankoje.*

* *Plačiau apie tai: Petraitytė-Briedienė A. Lietuvos diplomatinės tarnybos šefas Stasys Lozoraitis (1940–1983). – Vilnius: Versus aureus, 2012.*

Lietuvos diplomatinė tarnyba (iš kairės): Povilas Žadeikis, šefas Stasys Lozoraitis, dr. Stasys Antanas Bačkis, Eduardas Turauskas, dr. Jurgis Šaulys, Bronius Kazys Balutis. 1947 m. Nuotraukos iš S. ir S. Lozoraičių muziejaus fondų (VDU)